

KAZIMIERZ ZAJĄCZKOWSKI

Zagadnienie definicji zadrzewień

Проблема дефиниции озеленительных посадок

The problem of the definition of „shade trees”

Wraz ze wzrostem zagrożenia środowiska przyrodniczego przez działalność gospodarczą — zwiększa się ranga zagadnień dotyczących jego ochrony, w tym również znaczenie zadrzewień powszechnie uznawanych za ważny czynnik kształtowania krajobrazu. W Polsce zadrzewienia są przedmiotem szeroko zakrojonej społecznej akcji oraz osobnej gałęzi gospodarczej — gospodarki zadrzewieniowej. Są również tematem wielu prac naukowo-badawczych. Mimo powszechnego zainteresowania zagadnieniami zadrzewieniowymi istnieje wiele rozbieżności w prezentowanym w literaturze rozumieniu treści i zakresu pojęcia „zadrzewienie”. Ustalenie jednoznacznej definicji tego pojęcia ma istotne znaczenie dla praktyki oraz dla dalszego rozwoju badań zmierzających do opracowania koncepcji wprowadzania i kształtowania zadrzewień.

Pojęcie zadrzewień powstało w okresie międzywojennym. Wcześniej używany był jedynie czasownik „zadrzewiać” (synonimy „zadrzewniać” lub „zadrewniać”) oraz jego formy pochodne (6). Oznaczał on: „zasadzać, obsadzać drzewami, zagajać, zapuszczać w drzewa”. Słowo „zadrzewienie” (bez l. mn.) używane było jedynie do określenia czynności oznaczającej „urzeczywistnienie sztucznego zadrzewiania” (6). W takim znaczeniu używano tego słowa już w końcu XIX w. (8).

Powstanie rzeczownika „zadrzewienie” wiąże się z intensyfikacją działalności zadrzewieniowej w latach dwudziestych bieżącego stulecia, tzn. z rozwojem prowadzonej przez Rząd R.P. akcji zakładania zadrzewień przydrożnych, mających na celu odrobienie powstałych w okresie zaborów zaniedbań w tym zakresie. W okresie międzywojennym słowo to nie uzyskało jednak uznania u autorów słowników języka polskiego i nie było w nich wymieniane. Używane było jednak w piśmiennictwie równoległe ze starszymi określeniami zadrzewień różnych typów, m. in. aleje drzew przydrożnych, zarośla, zagajniki itp. i stosowane początkowo przeważnie łącznie z przymiotnikiem, określającym bliżej typ zadrzewienia, np. zadrzewienie drogowe, zadrzewienie miejskie i in. Bez przymiotnika używane było jedynie jako skrót myślowy konkretnej pełnej nazwy.

Wraz z rozwojem idei ochrony przyrody, podkreślającej znaczenie roślinności drzewiastej w utrzymywaniu równowagi w przyrodzie oraz ko-

rzystnym kształtowaniu warunków życia człowieka, zaczęto wyraźniej dostrzegać podobieństwa w oddziaływaniu różnych form zieleni wysokiej w krajobrazie. Powstała potrzeba używania ogólniejszego pojęcia dla łącznego określania różnych typów roślinności drzewiastej. Przy próbach znalezienia takiego określenia pojawił się, używany początkowo bez definiowania, wyraz „zadrzewienia” o ogólniejszym znaczeniu. Przykładem zastosowania go w ten sposób może być notatka z 1925 r. zatytułowana: „Niszczenie zadrzewień na Ostrowie Lednickim” (1), w której omawiane są łącznie zagadnienia dotyczące pojedynczych drzew, zarośli, zagajników, żywopłotów oraz alei drzew przydrożnych. Zadrzewieniami określano w tym czasie wszystkie rodzaje zieleni wysokiej poza lasem, w tym również zielenią miejską.

Próby zdefiniowania pojęcia zadrzewień notuje się dopiero po II wojnie światowej, po zapoczątkowaniu nowej akcji zadrzewiania kraju. Pierwsze definicje pojawiły się w dokumentach władz administracji państwowej, które kierując akcją zadrzewieniową musiały określić jej przedmiot i zakres. Określenie pojęcia zadrzewień rozwijane było przez dotyczące ich kolejne akty prawne, począwszy od uchwały Prezydium Rządu z 23 XII 1950 r. w sprawie zadrzewienia dróg publicznych, brzegów wód otwartych i zamkniętych oraz parków wiejskich znajdujących się na gruntach będących w posiadaniu państwa lub instytucji społecznych (Mon. Pol. z 16 I 1951 r., nr A-3, poz. 39), poprzez uchwałę nr 24 Prezydium Rządu z 19 III 1955 r. w sprawie zadrzewienia kraju (Mon. Pol. z 15 IV 1955 r., nr 30, poz. 294), skończywszy na obowiązujących „Zasadach gospodarki zadrzewieniowej” z 1966 r. Te ostatnie stwierdzają, że „Zadrzewieniem nazywamy nasadzenie drzew i krzewów poza lasem, których zadaniem jest produkcja drewna i innych użytków oraz korzystne kształtowanie lokalnych stosunków fizjograficznych. Do zadrzewień nie zalicza się nasadzeń na gruntach tworzących obiekty zwane terenami zielonymi lub zielenią urządzoną oraz drzew i krzewów w sadach”. Omawiając potoczne znaczenie tej definicji I w a n o w s k i (5) pisze, że zadrzewienia są to: „drzewa i krzewy rosnące poza lasami i obszarami miejskimi (poza granicami administracyjnymi miast). Do zadrzewień nie zalicza się: sadów i ogródków działkowych, plantacji oraz szkółek drzew i krzewów, cmentarzy, obszaru morskiego pasa nadbrzeżnego, nieruchomości otaczających obiekty zabytkowe”.

Utworzenie pierwszych definicji zadrzewień niejako w trybie administracyjnym stało się dla wielu autorów bodźcem do opracowania własnych określeń tego pojęcia. Do chwili obecnej powstało już kilkadziesiąt definicji, często znacznie się od siebie różniących. Zdecydowana jednak większość z nich, zwłaszcza w publikacjach dotyczących gospodarki zadrzewieniowej, ma charakter wtórny, gdyż znajduje się pod silnym wpływem sformułowań definicji ustalonych w dokumentach urzędowych. Wykluczają one z zadrzewień zielenią miejską, a niekiedy także inną zielenią użytkową występującą w krajobrazie rolniczym, np. sady, szkółki itp. Istnieją jednak również definicje, przeważnie opracowane przez ekologów, które nie formułują takich ograniczeń. Wielka Encyklopedia Powszechna PWN z 1969 r. stwierdza, że niektóre zadrzewienia wchodzą w skład zieleni miejskiej i podmiejskiej. Podobne stanowisko reprezentuje Wołk (14) z Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa

w Puławach. Pojęcia zadrzewień w odniesieniu do drzew występujących na terenach miejskich używają również niekiedy specjaliści zajmujący się terenami zieleni. Szczepanowska (11) pisze, że zadrzewienia są jednym z elementów zieleni miejskiej. Jedynym wspólnym dla wszystkich definicji elementem jest stwierdzenie, że zadrzewienia są to drzewa i krzewy nie stanowiące lasu.

W związku z urzędową raczej genezą pojęcia zadrzewień w Polsce nie ma ono ścisłych odpowiedników w językach innych krajów. Różne typy i formy zadrzewień mają tam swoje odrębne nazwy i traktowane są jako elementy składowe pojęcia zieleni, stosowanego również i u nas, zwłaszcza przez architektów krajobrazu. Pojęcie ze względu na swą oczywistość rzadko jest definiowane. Najogólniej powiedzieć można, że zieleni tworzą skupiska roślinności zielonej, krzewiastej i drzewiastej, stanowiące szatę roślinną określonego terenu.

Ogólnie zaaprobowany fragment rozumienia pojęcia zadrzewień jako wszystkich skupisk roślinności drzewiastej nie stanowiącej lasu znajduje uzasadnienie w dotychczasowym dorobku nauk ekologicznych, które wyjaśniły istotę różnicy między lasem a zadrzewieniami. Las bowiem, według definicji Obmińskiego (9), jest odnawialnym zasobem przyrody, powstającym i rozwijającym się w wyniku procesu lasotwórczego¹⁾. Wykształca się on jako kompleks bioekologiczny, w którym roślinność swoista dla danego regionu biogeograficznego, a wyróżniająca się wybitnym ilościowym udziałem zwarcia rosnących drzew, oraz odpowiedni świat zwierzęcy, klimat lokalny, stosunki wodne i glebowe związane są ze sobą wzajemnymi wpływami i współzależnościami. Proces lasotwórczy może przebiegać w przyrodzie spontanicznie lub może być inicjowany i kierowany przez człowieka. Mimo podobieństwa fizjonomicznego niektórych nieleśnych zbiorowisk roślinności drzewiastej do lasu nie mogą być one uznane za las, gdyż z powodu małej powierzchni, dużych odległości między drzewami lub z innych przyczyn nie wytwarzają się z nich sprzężenia zwrotne charakterystyczne dla stanowiącego ekosystemu lasu. Nie spełniają one zasady autonomii ekosystemów oznaczającej, że procesy przebiegające w ich obrębie znajdują się pod przemożnym wpływem układu stosunków wewnętrznych (13), a więc nie stanowią takich odrębnych ekosystemów jak las. Zadrzewienia są więc w istocie jedynie elementami składowymi ekosystemów nieleśnych, np. agroekosystemów.

Powyższe wyjaśnienia rzucają równocześnie światło na sprawę zaliczania do zadrzewień lub do lasu znaczniejszych powierzchniowo, obsadzonych drzewami nieużytków oraz plantacji drzew. Jeśli wprowadzenie roślinności drzewiastej przy rekultywacji nieużytków stanowi inicjację procesu lasotwórczego a ich obszar, usytuowanie w krajobrazie oraz stopień deformacji środowiska nie wyklucza takiej możliwości, to zadrzewiony w ten sposób nieużytek należy traktować jako las. Pozostałe formy rekultywacji nieużytków przy zastosowaniu roślinności drzewiastej

¹⁾ Proces lasotwórczy jest to proces rozwoju leśnych kompleksów bioekologicznych, w wyniku którego dochodzi do ukształtowania się odpowiednio zorganizowanych, wewnętrznie scalonych i dynamicznie zrównoważonych ekosystemów leśnych (9).

mogą prowadzić jedynie do powstawania zadrzewień lub terenów zieleni o charakterze rekreacyjnym. Plantacje na gruntach rolnych, na których nie przewiduje się założenia lasu, są jedynie zadrzewieniami.

Omówiona tutaj istota różnicy między lasem a zadrzewieniami nie zależy od tego, czy są to zadrzewienia miejskie czy też zadrzewienia w krajobrazie otwartym. Z tego względu nie ma podstaw aby kwestionować nazywanie zadrzewieniami również drzew i krzewów w miastach. Nie wolno jednak zapominać o tym, że zadrzewienia terenów otwartych i miejskich różnią się między sobą tak znacznie, jak znacznie różnią się te krajobrazy.

Zasadniczą funkcją terenów zurbanizowanych jest stworzenie ich mieszkańcom właściwych warunków mieszkania, pracy oraz regeneracji sił fizycznych i psychicznych. Funkcja ta przesądza o znaczeniu roślinności drzewiastej w krajobrazie zurbanizowanym, gdyż „zielen jest jednym z zasadniczych czynników wpływających na kształtowanie środowiska zamieszkania” (7). Występująca natomiast w różnorodnej postaci zielen drzewiasta na terenach rolniczych ma ścisły związek z działalnością gospodarczą rolnika oraz z jego biologicznymi i kulturalnymi potrzebami (12). Niektóre rodzaje zieleni są środkiem produkcji (np. sady, zadrzewienia produkcyjne itp.), inne współdziałania bezpośrednio lub pośrednio w produkcji rolnej (np. zadrzewienia fitomelioracyjne), jeszcze inne służą potrzebom zbiorowego współżycia ludności (np. zielen osiedlowa, zielen obiektów wypoczynkowych itp.). Można stwierdzić zatem, że wszystkie formy zieleni drzewiastej w krajobrazach rolniczych odgrywają rolę w użytecznej produkcji organicznej, służącej zaspokajaniu potrzeb społeczeństwa. Z produkcją rolną wiąże się także zielen wokół zlokalizowanych w krajobrazach rolniczych obiektów przemysłowych, ponieważ chroni ona uprawy rolne przed szkodliwym oddziaływaniem emisji.

Z tego wynika, że zadrzewienia miejskie i zadrzewienia terenów rolniczych, występując w różnych krajobrazach oraz spełniając w nich różne funkcje, mogą być traktowane jako podmioty odrębnych specjalności, mimo tej samej ekologicznej istoty obu grup zieleni. Różnice te powinny być i na ogół są brane pod uwagę przy wszelkich rozważaniach teoretycznych oraz działaniach praktycznych dotyczących stosowania zadrzewień w kształtowaniu krajobrazu. Mniejsze są natomiast różnice między poszczególnymi typami zieleni wysokiej w samym tylko krajobrazie rolniczym.

Nie ma więc podstaw do wyłączenia z pojęcia zadrzewień takich form roślinności występujących w krajobrazie otwartym, jak sady, zielen osiedlowa, parki wiejskie itd. Oprócz swych podstawowych funkcji produkcyjnych, estetycznych, wypoczynkowych, kulturalnych itp. spełniają one w krajobrazie dodatkowo wiele funkcji ekologicznych, właściwych dla innych typów zadrzewień.

Sady spełniają ważne funkcje przeciwoerozyjne, tym bardziej, że sadownicy jako najlepszy sposób utrzymywania gleby w sadzie zalecają murawę (10). Dutkiewicz i Bury-Zaleska (2) wprowadzanie sadów na zboczach lessowych i rędzinowych zbyt stromych dla upraw rolniczych potraktowali jako zabieg przeciwoerozyjny.

Zieleń osiedlowa i parki wiejskie powinny wchodzić w skład przeciwietrznej ochrony terenów uprawnych, tym bardziej że w miarę przechodzenia na wielkopolową gospodarkę rolną powstaje coraz większy deficyt miejsc, w których rolnictwo dopuszcza wprowadzanie zadrzewień polnych lub łąkowo-pastwiskowych. W zadrzewieniach tych znajdują ażył pożyteczne owady, zwłaszcza zapylające, wypierane z pól na skutek chemizacji rolnictwa, wielkoobszarowej orki oraz likwidacji nieużytków. Parki wiejskie stanowią wartościowe remizy dla pożytecznego ptactwa, zwłaszcza dla tych gatunków, które żerując na polach wymagają do gniazdowania wysokich drzew lub terenów nie penetrowanych zbyt intensywnie przez człowieka.

Omawiając sprawę definicji zadrzewień należałoby jeszcze zatrzymać się przy zagadnieniu podmiotu tego pojęcia. Zdecydowana większość autorów definicji uważa, że są nim drzewa i krzewy lub ich skupiska. Dwóch jedynie — T ł o c z e k (12) i H e j m a n o w s k i (4) — zauważa, że pojęcie zadrzewień obejmuje również porośnięty przez drzewa i krzewy teren. Jest to słuszne spostrzeżenie.

Z punktu widzenia ekologii znaczenie zadrzewień polega m. in. na tym, że różnicują środowisko przestrzennie wytwarzając w nim liczne nisze ekologiczne, umożliwiające zróżnicowanie gatunkowe występujących tam roślin i zwierząt. Zwierzęta znajdują w nich miejsce rozrodu, okresowego schronienia lub żerowania, korzystając przy tym nie tylko z roślinności drzewiastej, lecz również z występującej w zadrzewieniach roślinności zielnej. Nektar kwiatów chwastów występujących w zadrzewieniach stanowi np. pokarm owadów doskonałych wielu błonkówek, których larwy są pasożytami szkodników upraw rolnych (3).

Oddziaływanie zadrzewień na otoczenie zależy nie tylko od liczby drzew i krzewów, lecz również od wielkości zadrzewionego terenu. Łącznego z terenem rozumienia pojęcia zadrzewień wymagają również względy ochrony środowiska; nie wystarczy bowiem chronić drzewa i krzewy bez ochrony ich stanowisk.

Reasumując przeprowadzoną wyżej analizę istoty pojęcia zadrzewień można przedstawić następującą ich definicję z ekologiczno-krajobrazowego punktu widzenia:

„Zadrzewienia są to pojedyncze drzewa i krzewy lub ich skupiska wraz z zajmowanym terenem i występującą na nim roślinnością niedrzewiastą, nie wchodząc w skład ekosystemów leśnych lub innych struktur bioekologicznych podlegających procesom lasotwórczym i stanowiące polifunkcyjny czynnik kształtowania krajobrazu”.

Przedstawiona tutaj definicja zadrzewień nie jest jednak w pełni przydatna dla gospodarki zadrzewieniowej, gdyż nie wszystkie zadrzewienia mogą być jej przedmiotem (np. zadrzewienia miejskie, sady, parki wiejskie itd.). Z tego powodu zrozumiała jest konieczność formułowania przez kompetentne władze administracyjno-gospodarcze urzędowych definicji wyraźnie określających, które zadrzewienia stanowią przedmiot gospodarki zadrzewieniowej. Nie można jednak powstałych w ten sposób pojęć mieszać z ekologiczną definicją zadrzewień. Z tego powodu w 1977 r. zaproponowałem (15), aby zadrzewienia stanowiące przedmiot gospodarki zadrzewieniowej nazwać gospodarczymi. Nazwa ta nie znalazła jednak pełnej akceptacji, gdyż według niektórych opinii mo-

że ona sugerować przypisywanie priorytetu pozaekologicznym funkcjom zadrzewień gospodarczych. Sprawa ustalenia nazwy zadrzewień stanowiących przedmiot gospodarki zadrzewieniowej pozostaje więc nadal otwarta.

LITERATURA

1. A.W.: Niszczenie zadrzewień na Ostrowie Lednickim. Ochr. Przyr. 1925 R. 5.
2. Dudkiewicz J., Bury-Zaleska J.: Zakładanie sadów na zboczach zadarnionych jako metoda walki z erozją. Nowe Rolnictwo 1956 nr 9.
3. Głowacki J.: Pasożytnicze błonkówki. W: Boczek J., Lipa J.J. (red.): Biologiczne metody walki ze szkodnikami roślin. Warszawa: PWN 1978.
4. Hejmanowski S.: Zadrzewienia i ich znaczenie gospodarcze. Sylwan 1970 R. 114 nr 8—9.
5. Iwanowski K.: Realizacja społecznego programu zadrzewiania kraju. Sylwan 1976 R. 120 nr 9.
6. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W. (red.): Słownik Języka Polskiego. T. VIII. Warszawa: Wyd. Kasy im. J. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki 1935.
7. Lipińska A.: Rola zieleni w osiedlu mieszkaniowym. Warszawa: PWN 1977.
8. Nowicki A.: Zadrzewianie nieużytków dla użytku gospodarzy rolnych. Warszawa: Wyd. Kasy pomocy im. J. Mianowskiego 1899.
9. Obmiński Z.: Ekologia lasu. Warszawa: PWN 1975.
10. Pieniążek S.A.: Sadownictwo. Wyd. VI. Warszawa: PWRL 1976.
11. Szczepanowska B.: Wycena wartości drzew na terenach miejskich. Warszawa: Wydawnictwa Akcydensowe 1978.
12. Tłoczek I.: Kształtowanie zieleni w krajobrazie wiejskim. Warszawa: PWN 1966.
13. Trojan P.: Ekologia ogólna. Warszawa: PWN 1975.
14. Wołek A.: Pojęcie i klasyfikacja zadrzewień. Maszynopis referatu szkoleniowego. MLiPD 1979.
15. Zajączkowski K.: Zadrzewienia jako czynnik kształtowania krajobrazu. W: Materiały z konferencji naukowej nt. Znaczenie zadrzewień w kształtowaniu przyrodniczego środowiska człowieka, Sękocin 13—15 września 1977 r. Warszawa: IBL, IUNG 1977.

Praca wpłynęła do Komitetu Redakcyjnego 24 czerwca 1980 r.

Краткое содержание

В статье представлена история возникновения и содержания понятия „озеленительные посадки”, которое по-разному понимается в польской литературе при отсутствии точных эквивалентов этого понятия на других языках. Первая дефиниция понятия „озеленительные посадки” появилась в документах определяющих предмет и объем озеленительного хозяйства. Озеленительными посадками были названы деревья и кустарники растущие вне леса и городских агломераций, за исключением садов, мичуринских участков, питомников, плантаций и некоторых форм высокой зелени. Некоторые, главным образом, экологи, зачисляют к озеленительным посадкам все типы высокой зелени, выступающей вне леса. Автор поддерживает это положение, указывая на то, что с экологической точки зрения озеленительные посадки это отдель-

ные и кустарники или их скопление вместе с занимаемой площадью и растущей на ней не древесной растительности, не входящие в состав лесных экосистем и представляющие полифункциональный фактор формирования пейзажа. Признает, однако, необходимость сформулирования официальных дефиниций озеленительных посадок, определяющих, какие озеленительные посадки являются предметом озеленительного хозяйства.

Summary

The paper concerns the history and the essence of the Polish term „zadrzewienia”, which is being variously understood in Polish literature and has no precise equivalent in foreign languages. The first definition of the term „zadrzewienia” appeared in documents determining the subject and the scope of „shade tree management”. In those documents, trees and shrubs growing outside the forest and towns, exclusive of orchards, allotment gardens, nurseries, plantations and some forms of verdure, were named „zadrzewienia”. Some people, especially ecologists, count to the „shade trees” all types of high verdure growing outside the forest. The author upholds this standpoint, showing that from the ecological point of view the „shade trees” are single trees and shrubs or their groups together with occupied ground and occurring on it not-woody plants, not entering into the composition of forest ecosystems and being a multifunctional factor of the landscape formation. But he admits the need of „shade trees”, determining which kind of them are subject of „shade tree management”.

Z LITERATURY

**ZESZYTY NAUKOWE SZKOŁY
GŁÓWNEJ GOSPODARSTWA
WIEJSKIEGO — AKADEMII ROL-
NICZEJ W WARSZAWIE: TECH-
NOLOGIA DREWNA, 1979, nr 11,
170 s., cena zł 45**

M. Matejak, L. Wojtkowski: Badania szybkości zmian wilgotności niektórych gatunków drewna.

D. Krutill: Wymywalność i rozmieszczenie preparatu solnego Im-

prosol w impregnowanym drewnie sosnowym i świerkowym.

M. Matejak, S. Pytlak: Wybrane właściwości drewna nasyconego olejem impregnowanym.

D. Krutul, B. Dobrowolska: Wpływ ilości naniesionych materiałów malarsko-lakierowych na niektóre właściwości powłok uzyskanych sposobem nadruku na podłożu polistyrenowym.